

Ыдырысов Р.

**XX к. БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮНДҮК АЙМАГЫНДАГЫ
СОЦИАЛДЫК-ДЕМОГРАФИЯЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨР**

Ыдырысов Р.

**СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СЕВЕРНОМ
КЫРГЫЗСТАНА В НАЧАЛЕ XX в.**

R. Ydyrysov

**SOCIAL-DEMOGRAPHIC REFORMS IN NOTHERN KYRGYZSTAN AT THE
BEGINNING OF THE 20th CENTURY**

УДК: 314.(091)(47.70)

Макалa XX к. башындагы Кыргызстандын түндүгүндөгү социалдык-демографиялык өзгөрүүлөрдүн изилденишине анализ жүргүзүлөт. 1897 жылыдагы “Бүткүл Россиялык эл каттоонун” материалынын негизинде демографиялык кырдаалдын өзгөрүшүн, этникалык курам, калктын жашоо курагы, эркек менен аялдын ортосундагы катнаштар изилдөөгө алынат.

Негизги сөздөр: *этникалык курам, жашоо курак, көчүп келүү, эл каттоо, дунган, орус, украин, уйгур.*

В статье анализируется социально-демографическое изменение в Северном Кыргызстане в начале XX вв. На основе материала “Первой всеобщей переписи населения Российской империи” автор пытается проследить этнический состав, возраст, изменение демографической ситуации, а также соотношение мужчин и женщин.

Ключевые слова: *этнический состав, переселение, перепись населения, дунгане, русские, украинцы, уйгуры.*

The paper is devoted to the social-demographic reforms in Northern Kyrgyzstan at the beginning of 20th century. Based on the data of “The First General Census of the Russian Empire” the author attempts to trace the ethnic composition, age, change of demographic situation and the ratio of men and women as well.

Key words: *ethnic composition, age qualification, relocation, population census, dungsans, russians, ukrainians, uighurs.*

XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта кыргыз коому мурда болуп көрбөгөндөй этникалык өзгөрүүлөргө дуушарланды, бир тарабынан Орто Азиядагы саясий процесстер таасир кылса, экинчи тарабынан кыргыздардын Орус империясынын курамына кирүүсү болду. Көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын Россия империясынын букарачылыгына өтүшү, элдеринин көчүп келиши, калктын санынын өсүшү, келгиндер менен жергиликтүү калктын ар кайсы багытта өз ара мамилелери, көчмөн турмуштан жарым отрукташкан жана отрукташкан турмушка өтүшү, кыргыздарда патриархал – феодал-

дык түзүлүштүн жоюлушу, жергиликтүү калктын маданиятынын өсүшү ж.б. Ошолордун ичинен эң негизги тарыхый окуялардын бири катары аймакта демографиялык кырдаалдын өзгөрүшү болуп саналат.

XXк. башына чейинки Кыргызстандын түндүгүнүн калкынын курамы маселесинин тарыхнаамасы революцияга чейинки доордо чагылдырылган. Калктын курамы атайын изилденген эмес, бирок көпчүлүк тарыхый эмгектер бул маселе боюнча фактологиялык тарыхый материалдарды өзүнө камтыйт. Биринчи кезекте бул маселе боюнча XX кылымдын башындагы көчүрүп келүү темасына арналган эмгектер эсептелинет [1]. Кыргызстандын түндүгүнүн демографиялык кырдаалды изилдөө Россия империясы бул аймактарды каратып алгандан кийин башталган. Анын себеби падышалыктын колониялык саясаты болуп эсептелет, тактап айтканда падышачылык жаңы каратып алынган аймактарга административтик башкаруу системасын, көчүрүү жана жайгаштыруу, капитализм мамиленин орнотушу сыяктуу саясаты болгон. Ушул мезгилдерде аймакта статистикалык изилдөөлөр, бийликтин жүргүзгөн административдүү статистикалары жергиликтүү калк боюнча көп деген маалыматтарды бере алат. Андан башка мамлекет кызматкерлеринин отчеттору, изилдөөчү саякатчылар, обзорлорлор ж.б. маалыматтар жергиликтүү калктын санын, курамын, алардын социалдык жашоолору боюнча маалыматтар камтылган. Буларды жазган авторлордун басымдуу бөлүгү жергиликтүү калктын жашоосу, саны, курамы сыяктуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Алардын ичинен эң көрүнүктүү материал катары « Биринчи бүткүл Россиялык эл каттоо» болуп эсептелет [2].

Мындан башка аймактын калкын изилдеген авторлорго П.П Румянцев, К.К Пален, Н.А Аристов, Е. Гаврилов ж.б. кошууга болот [3]. Бул авторлордун эмгектеринде жергиликтүү калкты ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, ар бир этносторду бөлүп караган. Көчүрүп келүү жана жайгаштыруу саясатынын жыйынтыктары, келгиндер менен жергиликтүү калктын мамилелери, аймактагы калктын санын, курамын, чарбачылыгы боюнча маалыматтарды камтыйт. Революцияга чейинки авторлор гана аймактагы калктын санын так белгилеген, админис-

тративдүү статистикалык маалыматтардын туура эместигин белгилешкен.

Кыргызстандын түндүгүнө Кытайдан көчүп келген дунган жана уйгурлар тууралуу Н. Емальянов жана М.К. Карахановдун макалаларынан көрө алабыз [4]. Анда Орто- Азиядагы демографиялык кырдаал, дунган, уйгурлардын көчүп келиши, жайгашуу аймагы изилденген. Ал эми Н. Сушанло, С.С. Губаева, А.П. Ярков жана Г.К. Кронгардт ж.б. эмгектеринде болсо, [5] Кыргызстандын түндүгүнө көчүп келген дунган, уйгур, немец жана татарлар жөнүндө маалыматтар берилет.

Аймактын жашынын жана жынысынын курамын жазуудан мурун “Бүткүл Россиялык эл каттоо» матриалы боюнча ошол убактагы калктын санын белгилей кетсек. Жалпы Жети-Суу облагынын калкы 924889 адам болгон, ушул жалпы сандан 62974 адам шаар жашоочулары. Пишпек жана Пржевальск уездеринде калктын саны 324094 адам, булардын ичинен Пишпек шаарында 6615 адам, Пржевальск шаарында 8108 адам шаар жашоочусу болуп катталган [2, с. 107].

XIX кылымдын аягында кыргыздардын калкынын саны өскөнү байкалат. Калктын санынын өскөнүн көчүрүп келүү саясаты менен байланыштырууга болот. Чындыгында тарыхый булактардын статистикалык маалыматтарына таясак Пишпек жана Пржевальск уездеринде 1871 – жылы 112683 адам, 1885 – жылы 143482 адам, 1894 – жылы 163613 адам, 1900 – жылы 267321 адам, 1913 – жылы 324015 адам болгон. Көрүнүп тургандай « Бүткүл Россиялык эл каттоо» боюнча 1 жаштан 9 жашка чейинкилердин саны көбүрөөк басым жасайт. Андан кийин 10 жаштан 29 чейинкилердин саны жогорулап келип, ушундан тартып чоң курактагы адамдардын саны төмөндөй баштаган. Аял кишинин саны бара – бара эркек кишиге караганда азайып кеткен, башында 0-9 жашка чейин аял жана эркектин саны бирдей болгон, азайып отуруп 10 – жаштан 59 жашка чейин тынбай аял кишинин саны азайган, 20-29 жашында 1000 эркеке 777 аял туура келген [2, с.48]. Ал эми мындай тез ылдамдыкта аял кишинин азайуусу чоң курактагы адамдарда анчалык көрүнбөйт. Ошол мезгилде Кыргызстандын түндүгүнүн калкынын орточо жашы 60- 69 болгон, ушул жаштан баштап адамдардын саны эки эселеп азайа баштаган. Жогорудагы таблицада 70 – жаштан 100 – жашка чейинки адамдардын саны ошол убактын шартына жараша жетиштүү эле болуп эсептелет. 100 –жаштан 110 – жашка чейинки адамдар да катталган. 100 жаштан 110 – жашка чейинки адамдарда аял, эркектин саны бирдей эле болгон [2, с.72-79]. Албетте мындай көрүнүштүн канчалык чындыгы бар белгисиз. Жогорудагы көрсөтүлгөн таблицадагы калктын жынысынын жана жашынын курамы негизинен ошол уездеги баардык этностор боюнча берилген. Эң көп этнос катары кыргыздар эсептелинет, ошол убактагы калктын жалпы санынан 80 % пайызын түзгөн.

Кыргыздарда 1-9 жаштагы адамдардын саны башка курактагыларга караганда аябай көптүк кылат. Бул кыргыз элинде жаштардын саны улгайган адамдарга караганда көбүрөөк болгонуна же ошол убактагы кыргыз элин негизинен жаштар түзгөнүнө далил болуп эсептелет. Аялдарга салыштырмалуу эркектердин саны көбүрөөк, айрыкча бул 20 – 29 курактагы адамдарда байкалат. 0 – 9 куракта аял жана эркектин саны бирдей болуп кийин гана азайып кеткен. М.Х.Караханов Түркстан аймагында калктын көп өлүүсүнүн себебин негизинен жашоо шарттын жаман экендигин, ооруларды дарылаган врачтар жана ооруканалардын жоктугун белгилеп кеткен [6,с.202-203]. Мындан башка, аялдардын азайуусунун себеби кыздардын эрте жашынан турмушка чыгуусу, көп бала төрөгөнгө аракет кылуусу, медицинанын өнүкпөгөндүгү ж.б. мына ушундай себептерден улам эркектердин саны аял кишиге салыштырмалуу жогорулап кеткен. Ошол убакта кыргыздардан кийин эң көп этнос катары келгин орус – украин элдери болуп эсептелинет. Алардын саны “Бүткүл Россиялык эл каттоо” боюнча 1897- жылы 23493 болуп катталган.

Орус-украин элдеринде кыргыздардай эле эркектердин аялдарга караганда баардык куракта сан жагынан көбүрөөк болгон. Мындай жыныс теңсиздиги 20–29 курактагыларда көптүк кылат башкача айтканда 1000 эркеке 713 кыз туура келет. 30 – жаштан жогору аял кишинин санынын азайуусу токтогон, бирок баары – бир эркек кишилердин саны көптүк кылат. 1 – 9 жаш курактагы балдар башка курактагыларга караганда саны жогору болгон, бул болсо орус – украин элдеринде төрөлгөндөрдүн жана жаш курактагы балдардын көп болгонуна далил боло алат [7,с.72-79]. Орус - украин элдери жаңы көчүп келе баштаганда, калкынын таасирин тийгизген эмес. Бирок убакыттын өтүүсү менен өздөрү келгин эл болсо дагы алардын саны көбөйгөн, тактап айтканда аларда үйлөнүү жана бала күтүү жогорку деңгээлге чыккан.

Пишпек жана Пржевальск уездеринде жаңы төрөлгөн балдардын “Бүткүл Россиялык эл каттоодогу” материалдар боюнча жогорку деңгээлде көрсөтүлгөн эле, алардын өлгөнү дагы көбүрөөк болгон. Жогоруда келтирилген таблицада 1 айлыктан тартып 11 айга чейинки балдардын саны каралган. Анда жаңы төрөлгөн 1 айлык балдар көбүрөөк, бирок көп төрөлгөнү менен ал балдар бара – бара азайып кеткен. Мисалга Пишпек шаарында жаңы төрөлгөн бир айлык балдар 41 болуп катталган, ал эми 11 айлык балдар болгону бирөө гана. Негизинен 1 айдан 6 айга чейинки балдарда өлүү анчалык көрүнбөйт, 6 айлык балдардан тартып ымыркай жаш балдар азайып кеткен.

Кыргыздарда үйлөнгөндөн кийин бала төрөлүүсүндө чек койгон эмес, аял киши жаңы үйлөнгөндөн тартып акыбалы болгонго чейин төрөй берген. Аял кишинин төрөгөнүнө оору, ажырашуу

же өлүүсү гана чек койгон [8,с.202-203]. Бирок ошол убактын татаал жашоосу аял кишинин ар кандай ооруларга чалыктырган, оорудан өлгөн адамдардын саны ачкачылык жана табигый кырсыктан өлгөн адамдардан да жогору болгон.

Кыргызстандын түндүгүндөгү ар кайсы курактагы жана баардык этностордун үй-бүлөлүк абалы толук көрсөтүлгөн. Орто- Азия элинде анын ичинде Кыргызстанда негизинен ислам дини жарым жартылай өкүм сүргөн. Ислам дининин таасири же башка бир себептерден улам кыргыздарда жаш кезинен турмушка беришкен, балким ошол убакта жаштар азыркыга салыштырмалуу эрте жетишкендир. Е.Марков эркек кыздардын эрте жашынан жетилгени тууралуу мындай дейт: «Өзүлөрүнүн үрп – адатына байланыштуу балдар 12–13 жаштарында үйлөнтүшкөн, анткени бул куракта эр жетилген болуп эсептелет, кээде кыздары 9–10 жаштарында үйлөнткөн [9,с.157] . Ошондой эле Загряжский мындай дейт: «Кыргызда үйлөнүү үчүн 13 жаштан кем болбош керек» - дейт 13 жаштан кем болбосун дегени 12–13 жашында эр жетилет дегени болсо керек. [10,с.151-153]. Жогоруда белгилеп кеткендей эрте жашынан турмуш куруусу көп балалуу болгонго шарт түзгөн.

Үйлөнө элек эркек кишилердин саны аялдарга караганда азыраак, бул айрыкча 15–16 жаштарында аябай байкалат. Эркектердин кээде кеч үйлөнүүсү, же үйлөнбөй калышы бул ал эркектердин материалдык жетишсиздиги болуп эсептелет, тактап айтканда кыздын калыңын төлөй алган эмес. Бул болсо ошол убактагы кыздардын баркынын чоңдугуна далили болуп саналат. Е. Марков кыргыздарын кыздарын мындайча сүрөттөйт: «Кыргыз кыздары жашоо шартына ылайык оор жумуштарды кылышат ушундан улам алар эркектерге окшош күчтүү, кайраттуу болушат. Алар үй маселесинде көп жумуштарды чечет жана кыргыз кыздарынын баркы аябай жогору болгон» - дейт [9,с.155-156]. Эгерде бир үй - бүлөнүн 3 кызы болсо, үч кызын тең турмушка чыгарса анда ал үй - бүлө бай болуп эсептелген [10,с.146].

Жесир аялдарынын эркектерге салыштырмалуу аздыгы – ошол мезгилдеги аялдар биринчиден аз болгон, экинчиден, кыргыздарда күң деген түшүнүк бар эле, эркектердин күндөрү болгон, алар кул деп эсептелинген аларды аял кылып эсептеген эмес.

1870-жылдары Кыргызстандын түндүгүндө 209733 кыргыз, 1513 өзбек, 1333 калмак, 793 орус ж.б улуттар жашаган [7,с.52]. Кыргызстандын түндүгү Россия империясынын курамына кирген мезгилде, аймактын негизги калкы кыргыздар түзгөн, башка этникалык топтор анчалык көп эмес болгон. Бирок кийинки мезгилде кыргыздардын саны кичине азайып орус, украин, дунган, уйгур ж.б улуттардын саны көбөйгөн. Анткени жогорудагы улуттар Кыргызстандын аймагына көчүп келе баштаган. «Бүткүл Россиялык эл каттоо» материалында Кыргызстандын түндүгүндөгү этникалык топторду эң негизги 14 этностун саны так катталган. Бирок

бул материалда этникалык курамын эмес, эне – тилдери боюнча катталган, анын үстүнө туура эмес катталган. Кыргыздар менен казактардын так саны белгилөө кыйынга турат анткени эки улуттун саны статистикалык материалда бирге келтирилген. 1897 - жылы Кыргызстандын түндүгүнүн этникалык курамы көчүп келүү саясатынан улам өзгөргөн. Эң негизги улуттар кыргыз, орус- украин, дунган, уйгур, сарт, кытай, калмак, немец, татар жана башка улуттар жашаган [2, с.51-56].

Орустар жана украиндер массалык түрдө Россия империясы Түркүстанды каратып алгандан кийин көчүп келе баштаган. Эң алгач Кыргызстандын аймагына орус казактары жана аскерлер келишкен. Бирок алар кайра кетишкен. Негизинен окумуштуулар орус жана украин элдеринин көчүп келүүсүн үч этапка бөлүшөт: Биринчи 1820-1900-жж негизинен орто дыйкандар көчүп келген. 1898 – 1906 жж. орто жана кедей дыйкандар, 1906-1913-жылдары кедей дыйкандар көчүп келген. Алар Жети-Суу облусуна келгендердин 72,5% пайызын түзгөн. Бул дыйкандар негизинен аябай кедей болгон, анын үстүнө жолдо келе жатканда эле байлыктарынан ажыраган. Кыргыздар аларды «жаман орус» деп аташкан. Келгин орустардын бир бөлүгү тактап айтканда акчасы бар орустар кетип калышкан, акчасы жок орустар ушул жакта калып мал жан, үй – бүлө куруп кала берген [11,с.216-228].

1870-1880 жылдары Циндик Кытайга каршы көтөрүлүштө жеңилип, Кыргызстандын аймагына Дунгандар (хуэйлер) качып келе баштаган. Алар Кыргызстандын аймагына этап этап менен көчүп келе баштаган, келгин Дунгандардын саны 15 миң адам болгон, алардын көбү негизинен Шэньсу жана Гэнь Су провинциясынан Жети-Суу обласынын Чүй өрөөнүнө келип жайгашкан [8,с.43]. Кыргызстандын түндүгүнө 1877 жана 1881-1883-жылдары келип жайгашкан дунгандардын саны 14 миңден жогору болгон. [12,с.140-141] Жергиликтүү кыргыздар аларга ар тараптуу жардам көрсөткөн. Дунгандардын Кыргызстанга тынчтык жолу менен келгендери дагы бар. Алар 1881- жылы Орус Кытай келишими түзүлгөндөн кийин Иледе жашаган Кытайда калууну каалабаган Дунгандар Орус падышасына букаралыкка алуусун сурап кайрылгандар эле. Буларды Сокулук суусунун жээгине отрукташтырышкан [11,с.224]. Ушул мезгилдерде дунгандар менен кошулуп Иледен уйгурлар келе башташкан. Алар негизинен түрк тилинде сүйлөгөн, ислам динин тутушкан, отрукташкан калк болушкан. Дунгандардан айырмаланып алар чачылып кетишкен, уйгурлардын негизги кесиби дыйканчылык, соодо сатык болгон.

Ал эми 1863 -1866-жылдары Кытайдан Кыргызстандын түндүгүнүн Пржевальск уездине 10000 миндей калмак көчүп келет. 1882-жылы алардын көбү кайра көчүп кеткен бир аз бөлүгү сарт-калмак деген ат менен Кара-Кол шаарына жакын жерде кала

берген. Эл каттоо убагында калмактардын саны 1583 болгон [7,с.29].

Ошентип XX кылымдын башы Кыргызстанда демографиялык өзгөрүүнүн мааниси чоң болгон. Ал албетте Россия империясынын курамына кирүү менен башталган. Келгиндердин ичинен орус - украин элдери эң көп болгон, алардын саны жыл санап өсүп олтурган. Падышалыктын жаңы аймактарга көчүрүү жана жайгаштыруу саясатынан кийин Кыргызстандын түндүгүндө жаңы айылдар, жаңы типтеги үйлөр пайда болду. Жаңы шаарлар, ал менен бирге транспорт, байланыш өнүктү. Аймакта китепкана, оорукана жана капиталистик мүнөздөгү ишканалар, базарлар пайда болгон. Бул мезгилде келгин орустар менен кыргыздар ортосунда маданий – чарбалык мамилелер жүрдү, ошондой эле Кытайдан, Россиянын башка аймактарынан келген улуттур арасында дагы мындай кубулуш болуп өттү. Маданий – чарбалык мамилелердин натыйжасында кыргыздардын чарбасы мурда болуп көрбөгөндөй жаңыланган. Ал жер иштетүүчүлүктө, мал – чарбачылыкта жана мындан башка жаңы чарбанын түрү менен таанышууга шарт түзүлгөн. Кыргыздар жаңы маданият менен таанышкан сайын мурунку көчмөн турмушунан жарым отрукташкан жана отрукташкан жашоого өтө баштаган.

Адабияттар:

1. Шкапский О.А Переселенцы самовольцы и аграрный вопрос в Семиречинской области.- СПб.,1906; Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по1909 гг.-СПб.,1910; Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (области Сыр-Дарьинская, Самаркандская и Ферганская).-СПб,1911 ж.б.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г.-Т.85, Семиречинская область.
3. Румянцев П.П Киргизский народ в прошлом и настоящем. – Санкт Петербург. 1910; Румянцев П.П Уезды Жетысу.- Алматы, - 2000; Пален К.К Приложение к отчеты по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером К.К Паленом. Переселенческое дело в Туркестане.- СПб.,1910; Аристов Н.А Усуни и кыргызы или кара - кыргызы .-Бишкек, 2001.
4. Караханов М.К. Демографические процессы в Средней Азии во второй половине XIX столетия // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. Сб. Статей.-М.,1977; Емельянов. Н Материалы для статистики Туркестанского края. Движения населения // Туркестанские ведомости. –Ташкент 1885.
5. Кронгардт Г.К Немцы дореволюционном Кыргызстане: краткий биографический очерк: моногр, Бишкек. – 1995; Сушанло. М. Дунгане в Семиречья: Дооктябрьский период. – Фрунзе,1959; Ярков А.П Татары и башкиры в Кыргызстане. (Историко – культурный портрет) Часть 1. – Б. – 1996; Губаева С.С Население Ферганский долины в конце XIX - начале XX в. (Этнокультурные процессы). – Ташкент,19
6. Караханов М.К Демографические процессы в Средней Азии во второй половине XIX столетия // Брачность, рождаемость, смертность, в России и в СССР: Сб. Статей. / -М., 1977.
7. Кронгардт Г.К Населения киргизии в последней трети XIX – начале XX века. – Фрунзе, 1989.
8. Сушанло. М.К Дунгане В Семиречья. – Фрунзе., 1959
9. Марков. Е Россия в Средней Азии, Очерки путешествия...- СПб.,1901. – Т.П.
10. Загряжский Г. Юридический обычай киргиз// Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1876. – Вып. VI.
11. Аттокуров С. Кыргыздар XIXкылымда.-Бишкек ,2003
12. Емельянов. Н Материалы для статистики Туркестанского края. Движения населения// Туркестанские ведомости. – Ташкент 1885.

Рецензент: т.и.д. Алымбаев Ж.